

*Abbasqulu NƏCƏFZADƏ,
sənətşünaslıq namizədi, dosent*

HƏRBİ ZƏRB ALƏTİ KOS TƏKMİLLƏŞDİRİLİR

Açar sözlər: *kos, membranofonlu çalğı alətləri, miniatür tablolar, ədəbi mənbələr.*

Kos aləti də bir sıra çalğı alətlərimiz kimi müxtəlif ərazilərdə fərqli şəkildə adlandırılıb: kus, kos, kös, küs, küus, koos, kuus və s. E.ə. yaranmış kos zərblə çalınan alətlərimizdəndir. Bu alət haqqında ilk yazılı mənbə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı hesab edilir. Dastanın bəzi qədim boylarında kos alətinin adına rast gəlirik. (1, 184). Yəni, dastanda təsvir olunan bir sıra ictimai-siyasi, tarixi hadisələr müxtəlif dövrləri, hətta e.ə.-ki illəri əhatə edir. “Koroğlu” (XVI əsr) dastanında da kos aləti vəsf olunur. (2, s. 442).

Klassik şairlərimizdən – Xaqani Şirvani (1120-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Mustafa Zərir (XIV əsr), Fədai Təbrizi (XVI əsr), Məhəmməd Əmani (1536-1630), Rükəddin Məsud Məsihi (1580-1656) və başqaları kos alətini şeirlərində təsvir etmişlər. Onlardan bir neçə nümunə təqdim edirik.

Əfzələddin Xaqani fars dilində yazdığı “Divan”ında “Amixteənd” (“Tökürlər”) adlı qəsidəsində qeyd edir:

Soute-morğan be dərəd çərx mægər badəme-xiş,

Bange-**kus** molk ta cor amixteənd (3, 118-119).

Beytin farscadan sətri tərcüməsi belədir:

Quşların səsi fələyin çərxinin parçalayar öz səsi ilə

Kusun səsi isə sanki yer üzünü asimana qarışdırır.

Nizami Gəncəvi:

Ətrafa səs saldı **zəng, boru, cərəs,**

Qan coşur **kərənay** aldıqca nəfəs.

Fəryada gəldikcə **şeypur** ilə **kus,**

Açılır qırmızı güldən səndərus (4, s. 334).

Xatırladaq ki, şeirin sonuncu sözü “səndərus” (və yaxud “səndəlus”) ərəb kəlməsidir. Səndəlus bəzi iynəyarpaqlı ağacların şirəsindən hazırlanaraq, kamança kirişinə sürtülmək və s. üçün işlədilən sarı rəngli maddəyə deyilir.

Və yaxud:

Ze ğoridəne-**kuse**-xali demağ
Zəmin lərzə oftad, dəre kuho rağ...
Xoruşidəni-**kus**, rəvineyi kas,
Nəyuşəndəra dad bər can-həras (4, s. 150).

Tərcüməsi:

İçiboş **kuslar** gurlayan zaman
Uzaq çöllərdə, dağlarda yer titrədi...
Bürünc **kusların** içindən çıxan gurultudan
Eşidənlərin canına qorxu düşdü.

Mustafa Zərir:

Nagəhan çıxdı, gəlirlər bələm,
Urdilər **kusü nəqarə**, zirü bəm (5, s. 106).

Fə dai Təbrizi:

Çalındı **təblü kusi**-şadiyanə,
Ata olarmı bundan şad, ya nə? (6, s. 11).
Çalındı **təblü küsü nayü şeypur**,
Qətari-ləşgər oldu şəhridən dur. (6, s.17).
Döyüldüyü **təblü kusü** şadyanə,
Həm ol xacəyə qıldı lütf büsyar...

* * *

Buyurdu: siz çalın ol **təblü kusi**,
Mühəyya olsun əsbabi əruzi,
Çalındı **təblü kus, nayi zurna**,
Qamu şəhrü vilayət oldu agah. (6, s. 85).
Çalındı **təblü kusü nayü zurna**,
Nə kim könlu dilər olmuş mühəyya.

* * *

Çalındı **təblü kusü nayü zurna**,
Sanasan məhşər oldu, qopdu qovğa... (6, s. 98).

Məhəmməd Əmani:

Aşıqlər ara səltənəti-eşq mənimdür,
Əfğan ilə ahim bilə **kusü** ələmüm bar (7, 37).

Rüknəddin Məsud Məsihi:

Avazi-fəğani-**kusi**-zərrin,
Ol cəmə verürdi mərg təlqin (8, 124).

Kosdan əsasən hərbi yürüşlərdə istifadə olunmuşdur. Alətin səsi o qədər güclü idi ki, döyüş meydanlarında səslənərkən düşmən lərzəyə gəlirdi.

Alman səyyah və təbiətşünası Engelbert Kempfer (1651-1716) XVII əsrin sonunda (19 dekabr 1683-cü ildə Şamaxıda, 6-9 yanvar 1684-cü ildə Bakıda) İsveç səfirliyinin nümayəndəsi kimi Azərbaycanda olmuşdur. O, yol qeydlərinin “XVII əsr Şərqi musiqi mədəniyyəti” fəslində kosun quruluşu və istifadə qaydaları haqqında dəyərli məlumat vermişdir (9, s. 740-745).

Azərbaycan ərazisində müxtəlif deyimli koslardan istifadə edilmişdir. Onlardan ən geniş yayılanı “ana kos”dur. Ana kos qədimdə böyük ölçülü, hərbi yürüşlər zamanı istifadə olunan koslara deyilib. Koslar bir qayda olaraq başı toxmaqlı çubuqlarla səsləndirilirdi.

Bəzi çalğı alətlərimizin (ana saz, ana kos) əvvəlində işlədilən “ana” sözü həmin alətin ən əsası, vacibi, daha dəqiqi həmin alətin simvolik mənadada “ana”sı kimi qəbul edilir. Ana kos deyimi də kos alətinin əsas növünü bildirir.

Kosun bir sıra növləri həcmcə çox ağır, iri olduğundan, onu xüsusi arabalarda yerləşdirir və minik hevanları (at, öküz, dəvə, fil) çəkib apararmış. Bir qayda olaraq belə kosların adlarının əvvəlində müvafiq heyvanın adı da çəkilirdi. Məsələn, bu şəkildə: at kosu, öküz kosu, dəvə kosu, fil kosu. Ən kiçik ölçülü koslar at və ya qatır kosları adlanırdı. At arabasında yerləşdirilən kosa bəzən cift kos da deyirdilər. Adından bəlli olduğu kimi, bu cür alət qoşa kosdan ibarət olmuşdur. Dəvə kosu isə adətən karvan yola düşdüyü zaman çalınardı. Bu zaman dəvələrin boynundan asılan zəngi-şütür adlı özən səslə (idiofonlu) çalğı alətinin səsi kosun səsinə qarışaraq, ətrafa əsl “səhra musiqisi” yayılırdı.

Qədimdə bəzən iri ölçülü kosları qeyd edildiyi kimi, öküz arabalarında yerləşdirirdilər. Çünki belə alətlər çox ağır olduğundan əllə daşınmazdı. Aləti hazır vəziyyətdə arabanın içində yerləşdirirdilər. Bu səbəbdən alət “öküz kosu” adlanırdı. Yəni, bu söz kosun öküzlə daşınan növünə işarədir. Öküz kosu da unudulmuş alətlərimizdəndir.

Orta əsr Təbriz miniatür rəsm əsərlərindən də bəlli olur ki, iri zərb alətləri olan kosları minik heyvanlarının belində yerləşdirib hərbi aləti kimi istifadə edirdilər. Qeyd edildiyi kimi koslar yerləşdirildiyi heyvanın adı ilə çağırılırdı. “Fil kosu” deyimi də belə yaranmışdır.

“Böyük türk musiqisi ensiklopediyası”nda Əsgəri muzeydə Sultan-Kanununun 1566-cı il Sigetvar səfərində çalınan “fil kosu”nun ölçüləri təqdim edilir: hündürlüyü 127 sm, eni 130 sm (10, s. 464-465).

Elə həmin mənbədə XVII əsrin ortalarında Odunqapısındakı kos fabrikində Evliya Çələbinin ordu üçün hazırlanan 150 cüt fil və dəvə

koslarını gördüyü bildirilir.

Kos yarım yumurta şəklində olan zərb alətidir. Onu ağacdən düzəldilmiş başı toxmaqlı bir cüt çubuqla və ya dəridən hazırlanmış xüsusi qamçılarla döyəcləməklə səsləndirərdilər.

Kos qədim azər-türk sözüdür, məcazi mənada yumru, girdə formalı dəri deməkdir. Bu söz dilimizdə müxtəlif mənalarda istifadə olunur: kol-kos (dəvətikanı, yaxud alağ otu), kosa (kələ-kötür, adda-budda tüklü baş), kos-kosa (heç-heçə, kosa kosla cavab vermək) və s.

Kos aləti unudulsa da, müasir dövrdə onun quruluşca fərqli deyimindən – “kos nağara” və “bala kos”dan az da olsa, Azərbaycanda ara-sıra istifadə edilir. Kos nağarada zurnaçılar dəstəsində musiqinin yalnız güclü vurğuları ifa olunur. Bəzi bölgələrdə belə ifa olunan nağaralara çombaq nağara da deyilir. Kos nağaranın respublikamızda ən mahir ifaçılarından biri də Şəkinin Böyük Dəhnə kənd sakini Zakir Məmmədovdur. Xatırladaq ki, Z.Məmmədov respublikanın əməkdar artistləri Gülyanaq və Gülyaz Məmmədovaların atasıdır.

Miniatür rəsm sənətində kos alətinə rast gəldiyimiz tabloları təqdim edirik.

“Mənuçöhrün Tur ilə vuruşması” (Təbriz 1370-ci il, İstanbul, Topqapı Saray Muzeyi, “Fateh murakkası”, albom N. 2153, v. 65 b; 19,5X26 sm.) illüstrasiyasında hərbi ansambl təsvir edilib. Əsərdə böyüdücü şüşə (lupa) ilə aydın görünən zurna, 2 gərənay, **at (cift) kosu** alətləri, öldürülmüş davulçu və döyüşçünün atından sallanmış davulumbaz alətlərinin rəsmi verilib.

“Mənuçöhrün Tur ilə vuruşması” səhnəsində görüldüyü kimi (öldürülmüş **davulçu**) belə döyüş meydanlarında əsasən ilk növbədə musiqiçilərə hücum edilirdi ki, onların səsi susdurulsun. Döyüşlərdə hər iki tərəfi musiqiçilər ruhlandırır. Musiqiçilərini itirmiş döyüşçülər asanlıqla məğlub edilirdi. Musiqiçilərin silahı əllərindəki çalğı aləti olurdu.

Tablonun yığcam məzmunu belədir: İrənin əfsanəvi şahlarından biri olan Cəmşid nəslinin nümayəndəsi Firidun hakimiyyətə gəlir. Onun üç oğlu vardı: İrac, Tur və Səlim. Firidun dünyasını dəyişdikdən sonra Tur ilə Səlim birləşib İraci öldürür, şahlığı ələ keçirirlər. Sonra başda İracin oğlu Mənuçöhr olmaqla onun tərəfdarları qisas almaq üçün Tur və Səlimlə müharibələr aparmışlar. Əvvəlcə Tur, sonra isə Səlim öldürülür. Bu hadisələri əks etdirən illüstrasiyalar K.Kərimovun kitabında təqdim edilir.

“Mənuçöhr döyüşdən qayıdarkən” (Firdovsi, “Şahnamə”, Təbriz, 1524-cü il, v. 33, 14,5X17 sm.) illüstrasiyasında döyüş meydanından zəfərlə qayıdan hərbiçilər və onları ruhlandırان musiqiçilər – **gərənay** və **gavdum** çalan təsvir edilib. Tablodan görünür ki, döyüşə gedən musiqiçilər – **zurnaçalan**, **gərənayçalanın** biri, **at kosu** ifaçısı və

davulçalan döyüş zamanı öldürülmələr.

“**Keyxosrovla Əfrasiyabın vuruşması**” (Firdovsi, “Şahnamə”, Təbriz, 1537-ci il, Nyu-York, Metropoliten Muzeyi) illüstrasiyasında döyüş səhnəsində üzbəüz 2 hərbi orkestr təsvir edilib: I dəstədə **gərənay, dəvə (cift) kosu, surnay və gavgum**; digərində isə **dəvə kosu, gərənay və surnay** aləti ifaçıları.

Tablonun yığcam məzmununu təqdim edirik: Səyavuş e.ə. I minilliyin I yarısında İran padşahı və Kəyan tacdarı olmuş Keykavusun oğludur. Onun başı Turan padşahı Əfrasiyab tərəfindən kəsildiyindən Keykavus və İranın əfsanəvi pəhləvanı Rüstəm-Zal qisas almaq üçün Turanla böyük müharibələr edir. Onlar Turan qoşununu məğlubiyyətə uğradırlar. Bəlkə də rəssam Səyavuşun oğlu Keyxosrovun qələbəsini göstərmək məqsədilə onu təmsil edən orkestrin heyətində bir alət artıq (**gərənay, dəvə kosu, surnay və gavgum**) təsvir etmişdir. Bu səhnə daha qabarıq K.Kərimovun kitabında eyni başlıqla fraqment şəklində verilmişdir.

AMK-nın “Milli musiqi alətlərinin təkmilləşdirilməsi” elmi-tədqiqat laboratoriyasının əməkdaşları 2005-ci ildən etibarən bir sıra çalğı alətlərini təkmilləşdirmişlər. Öncədən qeyd edək ki, laboratoriyada işlənən, təkmilləşdirilən alətlər Azərbaycan Milli Konservatoriyasının rektoru, xalq artisti, professor Siyavuş Kəriminin layihəsi və tövsiyələri əsasında düzəldilir. Həmçinin, görülən işlər AMK-nın Elmi işlər üzrə prorektoru, əməkdar incəsənət xadimi, professor Vaqif Əbdülqasımovun nəzarəti altında həyata keçirilir.

Laboratoriyada hər hansı alət hazırlanarkən tarixi, ədəbi, arxeoloji və etnoqrafik mənbələrə istinad edilir. Əldə edilən məlumatlar əsasında bu və ya digər alətin öncə eskizi, rəsmi çəkilir, sonra təxmini ölçülər əsasında bərpa və ya təkmilləşmə işləri görülür. Bərpa edilən, yaxud təkmilləşdirilmiş alətlər uzun elmi axtarışlardan və riyazi hesablamalardan sonra ərsəyə gəlir. Kos da belə membranafonlu zərb alətidir. Öncə rəssam Seyran Bədəloğluna (Təbriz miniatür rəssamlarının illüstrasiyaları əsasında) kosun eskizini sifariş verdik.

Laboratoriyanın keçmiş əməkdaşı, kiçik elmi işçi Cavanşir Qasimov qədim kos alətini kökləyici Məzahir Həsənovun köməkliyi ilə qədim variantını bərpa etmişdir. Daha sonra laboratoriyada kosun təkmilləşdirilmə işinə başlanıldı. Cavanşir Qasimov kos alətinin içərisinə xüsusi dartı mexanizmi tətbiq etməklə alətin köklənməsinə nail olmuşdur. Yəni, bu üsulla aləti artıq istənilən tonallığa kökləmək mümkündür. Qədimdə zərb alətlərinin dərisini sıxmaq üçün kəndirdən istifadə edilirdisə, C.Qasimov kökün uzun müddət sabit qalmasından ötrü kosun sağanağına bolt sistemi tətbiq edib. Ümumiyyətlə, laboratoriyada alətlər hazırlanarkən ustalar müasir dövrün elmi-texniki nailiyyətlərindən bəhrələnilər.

Deyək ki, qədimdə zərb alətlərinə heyvan dərisi çəkilirdisə, müasir dövrdə süni membranlardan istifadə edilir. Belə dərilər sıxıldıqda havanın temperaturundan asılı olmayaraq kökünü sabit saxlayır, yəni nəmişliyə, soyuqa, istiliyə daha davamlı olur.

Nəticə olaraq təqdim etdiyimiz bu kiçik məqalədə kosun yaranma tarixinə, etimologiyasına, morfolojiyasına diqqət yetirdik, aləti ədəbi və miniatür mənbələrdə izlədik. Nəhayət, təkmilləşdirilmiş kosa diqqət yetirdik. Kosun təkmilləşdirilmə işi bu gün də davam etdirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kitabı Dədə Qorqud (tərtibçi, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi Samət Əlizadə). B.: Yeni nəşrlər evi, 1999.
2. Azərbaycan dastanları, beş cildə, IV cild, B.: Lider nəşriyyatı, 2005, "Koroğlu" dastanı.
3. Əfzələddin Xaqani. "Divan", "Amixteənd" ("Tökürlər") qəsidəsi, Tehran, 1958 (fars dilində).
4. N.Gəncəvi. "İskəndərnamə" ("Şərəfnamə"), B.: "Lider nəşriyyat", 2004 (tərcümə: Abdulla Şaiq).
5. M.Zərir. "Yusif və Züleyxa", B.: "Şərq-Qərb", 2006.
6. Fəda. "Bəxtiyarnamə", B.: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957.
7. M.Əmani. "Əsərləri", B.: "Yazıcı", 1983.
8. R.M.Məsihi. "Vərqa və Gülşar", B.: "Azərnəşr", 1977.
9. Kaempfer E. Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicae. Fasciculus V. Lemgoviae, Typis & impensis H.W/ Meyeri, 1712.
10. Yılmaz Öztuna, I cild, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1990.
11. Kərim Kərimov. Azərbaycan miniatürləri, B.: İşiq, 1980.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *Кос, мембранофонные музыкальные инструменты, миниатюры, литературные источники.*

В статье "Военно-ударный инструмент кос усовершенствуется" Аббасгулу Наджафзаде уделяет внимание истории создания «Коса», его этимологии и морфологии, исследует инструмент описанных в литературных и миниатюрных источниках. Также в статье представлен усовершенствованный вид «Коса».

SUMMARY

Key words: *Kos, membranofonnyye musical instruments, miniature indicator boards, literary sources.*

In the article "Military percussion instrument kos improve" Abbasgulu Najafzadeh traces attention to the history of "Kos", its etymology and morphology, and explores the tools in the literature and miniature sources. The article also presented improved form of the "Kos".

Ряйчиляр: Сянятшцнаслыг доктору, профессор Сядят Абдуллайева; АДМИУ-нун досенти Эцлаба Зейналов.